

अकार्यक्षम विरोधी पक्ष : भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हान

डॉ.प्रविण अरुण पोवार

सहाय्यक प्राध्यापक

राज्यशास्त्र विभाग,

नाईट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स, इचलकरंजी

सारांश: संसदीय लोकशाहीला स्थैर्य प्राप्त करून देण्यासाठी विरोधी पक्षांचे अस्तित्व सर्वमान्य आहे. संसदीय शासनपध्दतीत विरोधी पक्षांना विधिमंडळात आणि विधिमंडळाबाहेर कार्य करावे लागते. विधिमंडळात विरोधी पक्ष मुख्यतः संसदीय आयुधांद्वारे शासनाच्या ध्येयधोरणावर नियंत्रण ठेवून सरकारला योग्य दिशा प्राप्त करून देण्याचे व लोकप्रश्नांना अग्रक्रमाने विचार करण्यास भाग पाडत असतो. तसेच राज्यातील निरनिराळे प्रश्न सभागृहात उपस्थित करणे, त्यावर चर्चा घडवून आणणे शासनास सकारात्मक निर्णय घेण्यास भाग पाडणे, शासनाच्या निरंकुश वृत्तीवर नियंत्रण ठेवणे, चांगल्या धोरणास पाठिंबा देणे आणि चूकीच्या धोरणांना वेळीच विरोध दर्शविणे आदी कार्ये विरोधी पक्ष विधिमंडळात करित असतात. विधिमंडळाबाहेरसुद्धा विरोधी पक्षाची कामे महत्वाची ठरत असतात. सरकारच्या चुकीच्या धोरणावर टीका करून त्याविरूद्ध मोर्चे, धरणे, आंदोलनाद्वारे जनतेला संघटीत करून सरकारला लोकहिताचे निर्णय घेण्यास भाग पाडण्यासाठी विरोधी पक्षांची संघटना कार्यरत असते. त्यामुळे लोकशाहीच्या यशस्वितेसाठी, तिच्या संवर्धनासाठी विरोधी पक्षांचे अस्तित्व आणि त्यांची प्रभावी कृतीशील भूमिका महत्वाची असते.

पारिभाषिक शब्द: लोकशाही, विरोधी पक्ष, संसद, लोकहित

प्रास्ताविक :

संसदीय लोकशाहीला स्थैर्य प्राप्त करून देण्यासाठी विरोधी पक्षांचे अस्तित्व सर्वमान्य आहे. संसदीय शासनपध्दतीत विरोधी पक्षांना विधिमंडळात आणि विधिमंडळाबाहेर कार्य करावे लागते. विधिमंडळात विरोधी पक्ष मुख्यतः संसदीय आयुधांद्वारे शासनाच्या ध्येयधोरणावर नियंत्रण ठेवून सरकारला योग्य दिशा प्राप्त करून देण्याचे व लोकप्रश्नांना अग्रक्रमाने विचार करण्यास भाग पाडत असतो. तसेच राज्यातील निरनिराळे प्रश्न सभागृहात उपस्थित करणे, त्यावर चर्चा घडवून आणणे शासनास सकारात्मक निर्णय घेण्यास भाग पाडणे, शासनाच्या निरंकुश वृत्तीवर नियंत्रण ठेवणे, चांगल्या धोरणास पाठिंबा देणे आणि चूकीच्या धोरणांना वेळीच विरोध दर्शविणे आदी कार्ये विरोधी पक्ष विधिमंडळात करित असतात. विधिमंडळाबाहेरसुद्धा विरोधी पक्षाची कामे महत्वाची ठरत असतात. सरकारच्या चुकीच्या धोरणावर टीका करून त्याविरूद्ध मोर्चे, धरणे, आंदोलनाद्वारे जनतेला संघटीत करून सरकारला लोकहिताचे निर्णय घेण्यास भाग पाडण्यासाठी विरोधी पक्षांची संघटना कार्यरत असते. त्यामुळे लोकशाहीच्या यशस्वितेसाठी, तिच्या संवर्धनासाठी विरोधी पक्षांचे अस्तित्व आणि त्यांची प्रभावी कृतीशील भूमिका महत्वाची असते.

दुसऱ्या जागतिक महायुद्धानंतर जगातील अनेक राष्ट्रे वसाहतवादातून मुक्त होऊन लोकशाही शासनव्यवस्था स्वीकारली. त्यापैकी आपले एक राष्ट्र आहे जे ब्रिटीश वसाहतीतून मुक्त झाले आणि त्याच (इंग्लंड) राष्ट्रातील शासनसंस्थेचे अनुकरण केले आणि भारतात संसदीय लोकशाहीला जन्माला घातली. आज आपण स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव साजरा करित आहोत अर्थातच भारतीय लोकशाहीचा देखील हा महोत्सव म्हंटले तर वावगे ठरणार नाही. गेली सात दशके आपली लोकशाही वसाहतवादातून स्वतंत्र झालेल्या राष्ट्रांच्या तुलनेत चांगल्या रितीने वाटचाल करित आली आहे. पण बहुमताचे राज्य म्हणजेच लोकशाही. ही संकल्पना याठिकाणी रुजली आहे. आपण केवळ औपचारिकता म्हणून लोकशाही स्वीकारली आहे का असा प्रश्न पडतो. याचे कारण लोकशाही विरोधी पक्षाविना अपूर्ण आहे. लोकशाहीत सत्ताधारी पक्षाइतकेच महत्त्व विरोधी पक्षाला असते, तो एकप्रकारे लोकशाहीचा आत्मा आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे. विरोधी बाकावर असताना प्रभावीपणे भूमिका घेऊन सरकारवर नियंत्रण ठेवण्यात

यश मिळत असेल तर आगामी निवडणुकीत मतदारांना चांगला पर्याय निर्माण होऊ शकतो. यासाठी त्यांनी प्रयत्नशील राहिले पाहिजे. मात्र आज विरोधी पक्षांची अवस्था कमकुवत बनली आहे.

भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हाने :

आज देशातील गरीबी, बेकारी, महागाई, जातीय व धार्मिक सलोख्यातील बिघाड, घटनात्मक संस्थामध्ये सरकारचा वाढता हस्तक्षेप अशी अनेक आव्हाने आपल्या लोकशाहीसमोर आहेत. पण गत दोन दशकात राजकारणातील बदलेला प्रवाह लक्षात घेतला, तर सबळ व कार्यक्षम विरोधी पक्षाचा अभाव हेच आपल्या लोकशाहीसमोर मोठे आव्हान उभे असल्याचे दिसते. कारण अलीकडे आपल्या लोकशाहीत सत्तेबरोबर निर्णयांचेसुद्धा केंद्रीकरण होत आहे. काळा पैसा परत आणण्याच्या मथळ्याखाली घेतलेला नोटाबंदी निर्णय. परिणामांचा विचार न करता आणि पर्यायी यंत्रणेची आधीच व्यवस्था न करता मोठा निर्णय घेतला. परिणामी जनतेला त्याचा प्रचंड त्रास सहन करावा लागला. जीएसटी निर्णयामुळे आज राज्यांची आर्थिक नाकेबंदी होत आहे. कृषी कायद्यांच्या निर्मितीपासून रद्दबादल ठरविण्यापर्यंतच्या प्रवासात शेतकऱ्यांना झालेला त्रास. असे अनेक निर्णय व विधेयके भाजपने बहुमताच्या बळावर पूर्ण चर्चेविना संमत केली. किंबहुना विरोधी बाकावरील पक्षांना देखील विश्वासात न घेता घाईगर्दीने संमत केली हे लोकशाहीस पूरक नाही. हा परिणाम संसदेत भाजपला बहुमत असल्याचा आहे असे कितपत म्हणता येईल? सुरुवातीच्या काळात काँग्रेसकडेसुद्धा असेच पूर्ण बहुमत होते आणि विरोधी पक्षाचे संख्याबळ अल्प होते. पण असे असतानादेखील तत्कालीन विरोधी पक्ष आपल्या भूमिकेवर ठाम राहून सभागृहात आणि सभागृहाबाहेर लोकांच्या प्रश्नावर आवाज उठवून लोकहित साध्य करीत होते. सरकारच्या ध्येयधोरणांची चिकित्सा करून त्यांच्या चूका लक्षात आणून देऊन देशहित व जनहितास अनुकूल अशी सार्वजनिक धोरणे निर्माण करण्यास भाग पाडत होते. त्यामुळे आज भाजपला संसदेत बहुमत असल्याचा हा परिणाम आहे असे नक्कीच म्हणता येणार नाही. तर याठिकाणी विरोधी पक्ष अकार्यक्षम ठरत आहे.

पुणे बार कौन्सिलच्या ग्रंथालय उद्घाटनप्रसंगी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतात लोकशाही यशस्वी करायची असेल, तर तिच्यापुढील आव्हाने लक्षात घेतली पाहिजेत असे प्रतिपादन केले होते. त्यामध्ये प्रामुख्याने त्यांनी 'कार्यक्षम विरोधी पक्ष नसणे' याचाही उल्लेख त्यांनी केला होता. कार्यक्षम विरोधी पक्ष असला की, लोक खांदेपालट करू शकतात व सरकारला पर्याय उपलब्ध होतो असे आंबेडकरांचे मत होते. आताच्या विरोधी पक्षांनी हे लक्षात घेतले पाहिजे. तसेच गेल्या दोन लोकसभा निवडणुकीत कोणत्याच राजकीय पक्षाला विरोधी पक्षनेतेपद देखील मिळविता आले नाही. शिवाय लोकशाहीत विरोधी पक्षनेता असणे महत्वाचे आहे. कारण विरोधी पक्षनेत्याला काही घटनात्मक अधिकार असतात. अनेक नियुक्त्या करण्यात विरोधी पक्षनेता पदसिद्ध सदस्य असतो. उदा. निवडणूक आयुक्त, न्यायाधीश आदी. जर संसदेत अधिकृत विरोधी पक्षनेता नसेल तर सत्ताधारी आपल्या मर्जीतील व्यक्तीची निवड करतील व असे अधिकारी सरकारी निर्देशानुसारच काम करतील. त्यामुळे अधिकृत विरोधी पक्ष आणि विरोधी पक्षनेता असणे हे लोकशाहीस नेहमी पूरक असते ही बाब समजून घेतली पाहिजे.

अकार्यक्षम विरोधी पक्ष :

सध्या देशातील विरोधी पक्ष हे क्षीण झाले आहेत. सत्तेत असणाऱ्या भाजपला प्रतिस्पर्धक म्हणून काँग्रेसकडे पाहिले जाते. परंतु अनधिकृतपणे विरोधी पक्ष म्हणून मान्यता मिळालेल्या काँग्रेसची भूमिका ही मर्यादित बनली आहे. तसेच इतरही भाजपविरोधी राजकीय पक्ष राष्ट्रीय राजकारणात दुबळे वा अकार्यक्षम बनले आहेत. वास्तवात या सर्व विरोधी पक्षांनी वेळीच अंतर्मुख होणे आवश्यक आहे. याचे विवेचन पुढीलप्रमाणे करता येईल.

१. विरोधी पक्षातील नेत्यांकडे असलेला नेतृत्वगुणांचा अभाव. अभ्यासू, चिकित्सकवृत्ती, संघटन कौशल्य, दूरदृष्टीपणा व जनभावनेचा आदर असे नेतृत्व गुण एखाद्या नेतृत्वाला यश प्राप्तीसाठी मदत ठरत असतात. आजच्या नेतृत्वांनी या गुणांना अंगी बानून कृतीशील बनले पाहिजे तर कदाचित भाजपच्या वाढत्या आलेखाला छेद देता येईल.

२. आपल्या लोकशाहीत बहुपक्षपद्धती आहे त्यामुळे काही पक्ष सत्तेत तर काही विरोधी बाकावर बसतात. या विरोधी पक्षांत एकमत आढळत नाही आणि हे स्वाभाविक आहे. कारण आज विरोधी गटात असणारे काँग्रेस, समाजवादी, राष्ट्रवादी काँग्रेस,

तृणमूल काँग्रेस व इतर प्रादेशिक पक्ष यांची विचारसरणी, अजेंडा, अस्मिता व हितसंबंध वेगळे आहेत. पण आजच्या परिस्थितीत पक्षहितापेक्षा राष्ट्रहिताचा प्राधान्याने विचार करण्याची आवश्यकता आहे.

३. आज राजकीय पक्षांतर्गत नेत्यांमध्ये वैयक्तिक स्तरावर मतभेद आहेत, त्यांच्यामध्ये वर्चस्वाची लढाई पाहायला मिळते. यामुळे पक्ष संघटना मजबूत होण्यास अडचण ठरते, पक्ष एकसंघ बनत नाही. तसेच पक्षनिष्ठाही कमी होते. महाराष्ट्रातील काँग्रेस पक्षाचा विचार करता नाना पटोले, अशोक चव्हाण, पृथ्वीराज चव्हाण आणि अलीकडे बाहेर पडलेले नारायण राणे हे याचे उदाहरण म्हणून समजून घेता येईल.

४. विरोधी पक्षाकडे प्रभावी भूमिकेच्या अनुभवाची असलेली पोकळी. सत्तर वर्षांच्या काळात काँग्रेस पक्षाने दोन ते तीन टर्मच विरोधी पक्ष म्हणून काम पाहिले आहे. त्यामुळे एक जबाबदार विरोधी पक्ष म्हणून आपली भूमिका पार पाडताना मोठी कसरत घ्यावी लागत आहे आणि तीही निष्फळ ठरत आहे. आज जनतेच्या प्रश्नांसाठी रस्त्यावरच्या लढाई बरोबरच आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अर्थातच समाज माध्यमांचा कौशल्याने वापर करणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष :

लोककल्याणकारी राज्य उद्दिष्ट असलेल्या आपल्या लोकशाहीत सक्षम विरोधी पक्षाची नितांत गरज आहे. केवळ विरोधासाठी विरोध ही वाढत चाललेली प्रवृत्ती बाजूला करून अधिवेशन काळात सभागृहात पूर्णवेळ उपस्थित राहून सार्वजनिक धोरणावर चर्चा केली पाहिजे. सरकारच्या चुकीच्या निर्णयांचे खंडण केले पाहिजे, तर चांगल्या धोरणांचे समर्थन करण्याचे साहसही दाखविले पाहिजे. आज विरोधी पक्षातील नेत्यांवर सरकारी यंत्रणांचा वापर करून दबाव आणला जात आहे. या दबावाला बळी न पडता पक्षनिष्ठा दृढ करून जनाधार वाढविला पाहिजे आणि त्याआधारे जनआंदोलन उभी केली पाहिजे. तरच सत्ताधारी पक्षाची निरंकुशता मोडता येईल. आताची देशातील राजकीय परिस्थिती लक्षात घेऊन पक्षहित बाजूला सारून जनहित व राष्ट्रहित यासाठी सर्व विरोधी पक्षांनी आज एकत्रित येण्याची गरज आहे. शिवाय जनतेच्या भावना, त्यांच्या अडचणी लक्षात घेऊन पर्यायी सरकारची प्रतिमा निर्माण केली पाहिजे. अर्थातच, आपली लोकशाही निकोप व निर्दोष ठेवण्याची असेल तर, कृतीशील आणि कार्यक्षम विरोधी पक्ष असणे गरजेचे आहे.

संदर्भसूची :

१. Fartyal H.S., 'Role of the Opposition in the Indian Parliament', Chaitanya Publishing House, Alahabad, 1971.
२. गोस्वामी भालचंद्र, 'संसदीय लोकतंत्र में विपक्ष की भूमिका', पोइंटर पब्लि., जयपूर, १९९७.
३. अक्षरगाथा विशेषांक, अंक ४, १० जानेवारी २०१९.
४. EPW, 'Democracy & the Opposition in India', 23 Apr, 1988.